

FURQAT FENOMENI

Taxallus zamiridagi sir

Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat taxallusi adabiyotshunoslikda Vatandan ayriliq ma'nosida izohlangan. Aksar tadqiqotlarda shoir ushbu taxallusni ona yurtidan yiroqda yashashga majbur bo'lgani uchun tanlagan, degan qarash ustuvor. Savol tug'iladi: axir ushbu taxallusni tanlagan kezda Furqat Vatanda ediku, buning boshqa sabablari yo'qmikan?

"Ahvolot" maqolasida shoir bu haqida shunday yozadi: "Janobi asolatdastgoh Sharifxo'ja eshonkim, Toshkand viloyatining a'lam ul-ulamosidurlar... Chun ta'bimda she'rdin asar ko'rub, hatto bir-ikki g'azal manzurlari o'lub, taxallusimdin birmuncha so'z aroga tushti. "Furqat" iboratikim, ma'nisi judolig'dur, xosiyat boisidin marg'ub ko'runmamish. Bu asnoda digar taxallus iltimos ayladim, ersa, "qof" bori garonini Furqat belidin olib, hurmat yuzidini harfi "ho" doxil aylab, "Farhat" g'a tabdil qildilar. Faqir bu taxallusni humoyun ko'rub, fol qildim. Alhamdulillah, muborak natijalar hosil bo'ldi. Ba'dazon bu laqab toza va jadid abyotlar bila ishtihor topti"¹.

Demak, Furqat Toshkentga kelganidan keyin ma'rifatparvar do'sti, "Toshkand viloyatining a'lam ul-ulamosi" Sharifxo'ja qozi taklifi bilan taxallusini o'zgartirganini ta'kidlamog'da. Shoirming Farhat imzosi bilan yozgan ayrim she'rlari aniqlangan bo'lsa-da, shundan keyin ham u o'z asarlarida, asosan, Furqat taxallusini qo'lladi. Bizningcha, u Sharifxo'ja qozining taklifini uning hurmati uchungina qabul qilgan va ma'lum muddat Farhat taxallusida she'rlar ham yozgan. Lekin o'zi tanlagan taxallusdan butunlay voz kechmagan.

Shoirming o'z taxallusiga bunchalik sadoqatini qanday izohlash mumkin? Nima uchun u ona yurtida ekandayoq, dastlabki she'rlaridanoq Furqat taxallusini tanladi? Buning bosh sababi nimada? Fikrimizcha, masalaning ildizini shoirming e'tiqodidan, dunyoqarashidan izlash zarur.

Manbalarning guvohlik berishicha, Furqat tariqat aholidan bo'lgan. Sakkiz yoshidanoq Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr" asarini asliyatda mutolaa qilgan, tasavvuf ta'limotining inson kamolotida tutgan muhim ahamiyatini bolaligidanoq anglagan. "Ahvolot" da shoirming o'zi bu haqida shunday yozadi: "...vaqtim xomasi hayotim yuzidini sakiz raqamni chekti, zehnim tayri "Mantiq ut-tayr" kitobig'a notiq bo'ldi. Olti oy bolupar urub, qushlar hikoyatini xotima oshyonasig'a qo'ndurdum"².

Shoir "Mantiq ut-tayr"ni shunchaki mutolaa qilmagan. "Olti oy bolupar urgan", ya'ni bamisoli qushlar bilan birga uchgan. Tabiiyki, bu asar yosh iste'dodning fikratiga, dunyoqarashiga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Keyinchalik Furqat tasavvuf ilmiga oid ilmiy risolalarni mutolaa qiladi. Tasavvuf hayotini amalda yashaydi. Shoir "Ahvolot" da o'z g'azallarining "Farg'ona muzofotig'a va digar mamlakatlarga muntashir" bo'lganini, "...sho'rangez ash'oridin xonaqoh hofizlari o'qub, safo xayli halqasiga halovatlar bag'ishlagan" ini alohida ta'kidlaydi.³ "Xonaqoh hofizlari" – so'fiyona g'azallarni "safo xayli" – tariqat ahli halqasida qiroat bilan o'qiydigan hofizlar. Ana shunday xoslar – Haq ahli davrasida o'qilib, ular "halqasiga halovatlar bag'ishlagani" Furqat g'azallarining o'z davridayoq nechog'liq yuksak darajada qadrlangani dalilidir.

Afsuski, hozircha shoirming piri murshidi kim bo'lgani haqida aniq ma'lumotga ega emasimiz. Shoir o'zining "Ummati sargashtaman, yo Mustafo, aylang madad" misrasi bilan boshlanuvchi g'azalida pirining Namangan shahrida "fano bo'lgan"iga ishora qiladi:

*Yo g'ulomi shayxi G'avsi Qodiriya, rahbarim,
Bo'ldingiz shahri Namangonda fano, aylang madad.⁴*

Adabiyotshunos Otabek Jo'raboyev shoirming "Bo'ldingiz shahri Namangonda fano..." so'zlariga asoslanib, Furqat bu orqali Majzub Namangoniyni nazarda tutgan, degan taxmini bildiradi.⁵ Majzub Namangoniyning qodiriya tariqati murshidi bo'lgani, ayni o'sha davrda Farg'ona vodiysida bu tariqat ancha keng tarqalgani hisobga olinsa, bu fikrda muayyan asos bor. Quyidagi bayti ham Furqatning qodiriya tariqatida bo'lganini tasdiqlaydi:

*Iloho, tashlama Furqatni o'tga,
Muridi hazrati Jiylon, qulungman.⁶*

Furqatning shu paytgacha qadar faqat Vatandan ayriliq iztiroblari ifodasi sifatida talqin etib kelingan "Adashganman" radifli muxammasining mavzu ko'lami aslida ancha keng. Asarda shoirming dunyoqarashi, xususan, Shayx Abdulqodir Jiyloniya bo'lgan ixlosi izhori yuksak san'atkorlik bilan aks etgan, ushbu taxallusni tanlashi sababi ifodalangan misralar ham mavjud. Muxammasda banddan bandga o'tgan sari tasvir quyuqlasha boradi. Lirik qahramonning "adashish" sabablari tobora "oydinlashadi":

*Boshimda hush yo'q, hayronlig'imning boisi shuldur,
Ketib aql-u xirad, nodonlig'imning boisi shuldur,
Yetim qo'zi kabi nolonlig'imning boisi shuldur,
Xarob-u besar-u somonlig'imning boisi shuldur –
Ki, bir sohibkaromat ostonidin adashganman.*

Shoir ta'kidlagan sohibkaromat kim? Ma'lumki, sohibkaromat – avliyolarga beriladigan nisba. Demak, bu orqali piri komil nazarda tutilgan. Keyingi band

mazmunidan shoir "tariqat mulkini shohi, haqiqat sirrin ogohi" deganda Abdulqodir Jiyiloniyini nazarda tutgani ayon bo'ladi.

Ma'lumki, tasavvuf ta'limoti bo'yicha, inson toki bu foni dunyoda ekan, Haq taolo visolidan ayriliqda, firoqda yashaydi. Ahli Haqlarning hayotdagi bosh maqsadi – Alloh taoloning jamolini ko'rish. Uning diydoriga vosil bo'lish. Tabiiyki, qodiriya tariqatining vakili sifatida Furqat ham xuddi shu maqsad-muddao bilan yashagan. Demak, Furqat taxallusi xuddi shunday e'tiqod, dunyoqarashdan kelib chiqib tanlangan va Haq taolo vaslidan ayriliq ma'nosini ifodalaydi.

Serqirra iste'dod, ko'lamli meros

Furqat – shoir va adib, adabiyotshunos va mutarjim, muarrix va elshunos sifatida o'zidan boy meros qoldirgan, xattotlik va jurnalistik faoliyati bilan milliy ma'naviyat rivojiga ulkan hissa qo'shgan, zamonasining mashhur tabib-hakimlaridan biri sifatida el dardiga malham bo'lgan serqirra iste'dod sohibi. Shoir lirik merosi, ayni kezdagi ma'lumotlarga ko'ra mumtoz she'riyatimizning o'n ikki janriga oid bo'lib, qariyb o'n ikki ming misrani tashkil etadi. "Ahvolot" hamda "Qavoidi Chin va umuroti siyosiy" asarlari XX asr boshlari o'zbek nasrining noyob namunalaridir. Adabiyotshunoslikka doir "Ilmi she'ning qoidayi avzonini bayoni" asarida o'zbek mumtoz adabiyotida eng ko'p qo'llangan 55 vazn haqida ma'lumot berilgan. "Gapning tavsifi", "Aza tavsifi", "To'y tavsifi" kabi etnografik asarlarida xalqimiz urf-udumlarining o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Shoirning o'zi nazmda "Hammomi xayol" nomli risola yozgani, she'rlarini yig'ib, devon tuzgani, fors tilidan "Chor darvesh" asarini tarjima qilgani to'g'risida xabar beradi. Afsuski, mazkur asarlar hanuzgacha topilgan emas.

Bundan tashqari Furqat birinchi o'zbek jurnalisti bo'lgan. O'zbek matbuotchiligi endigina shakllanayotgan bir zamonda aytilgan jurnalistning kasb odobiga doir mana bu fikrlari bugungi kunda ham ahamiyatini yo'qotgan emas. "Gazet muallifig'a kerakkim, – deb yozgan edi ijodkor, – insofpecha va rostandesha bo'lg'ay. Noloyiq va nomunosib so'zlarni gazetga solmag'ay va yozg'on kalomidin gazet o'qug'uvchilarg'a naf' va foyda hosil bo'lg'ay. Agar bir hikoyat yozsa ham aning zaminida bir foydalik mazmuni bo'lg'ay. Xorijiya va doxiliya ahvolotidin yozsa, adl va insof yuzidin rostliq birla yozg'aykim, e'tibor va istihsong'a loyiq bo'lsun"⁷.

Furqatning xattotlik mahorati, bu boradagi samarali faoliyati ham alohida o'rganishga loyiq. Shoir "Ahvolot"da o'zining yetti yoshga to'lgan davri haqida hikoya qilar ekan, shunday yozadi: "...xat mashqini o'zimg'a lozim ko'rub, ertadin qiyomg'acha kitob o'qub, andin namozi asrga tegru mashqi xat qilur erdim"⁸. O'n yoshga to'lganida o'z "...savodi takmili uchun" Muhammad Olim ismli ustozining "xat ilmida noqis"ligi sabab "Mullo Qambar Ali nom bir xushnavis kishida digar bora ta'lim olib"⁹ husnixat borasidagi ilmini mukammallashtiradi. Natijada xattotlikda kamolga erishadi. O'zbekiston Markaziy Davlat arxivida, mamlakatimizdagi turli qo'lyozmalar fondlarida, shaxsiy arxivlarda saqlanayotgan dastxatlari uning xattotlik mahorati nechog'liq yuksak bo'lgani dalilidir.

Furqat tabobat bilan ham jiddiy shug'ullangan. Shoirning Yorkentda yozilgan g'azalidan olingan quyidagi bayt ham ushbu fikrni quvvatlaydi:

*Hayf, besh-olti tanga deb, umrim o'tar do'kon ochib,
Dori yasab havonchada kunda taqir-tuqur qilib.¹⁰*

Hatto bu davrda hakim unvoni Furqatning shaxsiy muhrida ham aks etgan. Jumladan, uning Yorkentdan 1905-yil 10-iyulda yo'llagan dastxat maktubiga "Hakim Zokirjon hoji" bitigi bilan muhr bosilgan.¹¹ Yorkentda zamonasining mashhur shoiri Tajalli bilan tanishadi va yaqindan do'stlashadi. Tabib sifatida ham shuhrat qozongan Tajalli Muhyi bilan muntazam xat yozishib turgan. Shunday maktublardan birining hoshiyasiga: "Bu xat (ya'ni Muhyining xati – N.J.) "Zubdat ul-hukamo" deb shuhrat chiqargon xo'qandlik Muhammad Zokirjon Furqat vositasi bilan bizga tegdi. Tajalli"¹² deb yozib qo'yilgan. Furqat aniq fanlar bilan shug'ullangan. "Qavoidi Chin va umuroti siyosiy" asarida anosiri arba'a (o't, havo, suv va tuproq)ning fizik xususiyatlari va tibbiyotning ular bilan bog'liq jihatlari oid qimmatli mulohazalar bayon qilingani buning isbotidir. Bundan tashqari, Yorkent viloyati xalq komitetidan "Gulxan" jurnali tahririyatiga 1958-yil 18-avgustda kelgan maktubda Furqatning tabobatdan tashqari ilmi nujum (astronomiya) bilan ham shug'ullangani ta'kidlanadi.¹³ Sharqiy Turkistonda chiqadigan "Qashqar gazetini"ning 1957-yil 11-sentabr sonidagi "Mashhur o'zbek xalq shoiri Furqatning jasadi yutkap dafn qilindi" sarlavhali maqolada shoirning tarix, fizika, kimyo va astronomiya fanlari bilan shug'ullangani xususida ma'lumot beriladi.¹⁴

She'riyatning mazmunan yangilanishi

Turkiy adabiyot nazariyotchisi Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziyning fikricha: "...majmuyi shuaro istilohinda she'ring aqsomi ulkim, mo'tabardur, o'n nav' kelibtur: qasida, g'azal, qit'a, ruboiy, masnaviy, tarji, musammat, mustazod, mutavval, fard"¹⁵. Olim nima uchundir bu sanoqqa turkiy adabiyotning xos janri bo'lgan tuyuqni qo'shmagan. Ta'kidlash joizki, Furqat "she'r aqsomining ushbu mo'tabar o'n nav'i"ning, mutavvalni istisno qilganda, barchasida qalam tebratgan. Bu – birinchidan. Ikkinchidan esa she'riyatimizning mazmun jihatdan yangilanishi Furqat ijodidan boshlangan. Shoir nafis tuyg'ularga ohorli badiiy libos kiydirishga asoslangan mumtoz nazmiy an'anani davom ettirish barobarida Vatan va millat hayotidagi yangiliklarni, dardni, orzu-armonlarni she'rga ko'chirdi. Masalan, shayx Ahmad Taroziy munojotning mohiyatini "Tengri huzurinda tazarru" ekanida deb biladi. Mumtoz adabiyotimizning buyuk namoyandalari munojot orqali o'z kechinmalari misolida yuksak insoniy tuyg'ularni badiiy talqin etgan bo'lsa, Furqat bu ruhdagi she'rlarida istibdod iskanjasida qolgan Vatan va millat dardini cho'ng iztirob bilan kuyladi. "Munojoti musaddas" asaridagi mana bu satrlar buning isbotidir:

*Zulmatni girdbodi tegdi, quyunda qolduk,
To'foni hayrat, eyki, g'arqi jununda qolduk,
G'aflat ila o'tub umr, kulgu-o'yunda qolduk,
Kuffor bandi ichra sonsiz tughunda qolduk,
Rahm aylag'il, Xudoyo, bechora, xastalarga,
Ranjur-u zor-u mahzun, ko'ngli shikastalarga.*

Furqat mustamlaka siyosatining mohiyatini “Zulmat girdbodi, quyun, to’foni hayrat, g’arqi junun” kabi istioralar, “Kuffor bandi ichra sonsiz tugunda qolduk” obrazli tasviri vositasida butunlay fosh etadi. Zero, bu istibdod siyosati millat hayotining barcha jabhalarini birday asoratga olgani, milliy istiqloлга eltadigan barcha yo’llarning batamom to’silgani bugun hech kimga sir emas.

Shoirning “Bo’ldi” radifli muxammasida quyidagilarni o’qiyimiz:

*Yumub ko’zni, qadamni mardlar sori adam qo’ydi,
Vafosiz dahr alarni jonig’a toki alam qo’ydi,
Ajaj farzandi odamni jahon mulkida kam qo’ydi,
Ming-u uch yuz birinchig’a sana tokim qadam qo’ydi,
Hamani emdi ko’z tutgoni bir sohibqiron bo’ldi.*

Darhaqiqat, mustamlakachilar ona yurtimizga bostirib kirishi bilanoq millatning guli bo’lgan ziyolilarni qatag’on girdobiga tortdi. “Ming-u uch yuz birinchig’a sana tokim qadam qo’ydi”. Hijriy 1301-yil, milodiy 1883–1884-yillarga to’g’ri keladi. Demak, rus bosqinining ayni avj pallasi haqida gap ketyapti. Bu, o’z navbatida, muxammas yozilgan sanani ham bildiradi.

Ko’rinib turibdiki, Furqat she’riyatida ozodlikka, milliy istiqloлга intilish tuyg’usi chuqur dard, betakror badiiyat bilan ifodalangan.

Furqat Toshkentda yashar ekan, rus maktab-maorif tizimini ko’rib hayratlandi. O’zimizniki bilan taqqoslab, taraqqiyotdan nechog’liq orqada qolganimizni angladi. Telefon, telegraf, gazeta, vistavka singari hodisalarning millat hayotiga kirib kelishini istadi. Bu haqidagi orzularini she’rga soldi. “Jahon basti kushodi” – bu yorug’ olamdagi barcha mushkulotlarni yechish yo’li ilm-ma’rifatda deb bildi.

Furqat 1891-yilning sentabridan 1892-yilning 24-fevraligacha Turkiya, Yunoniston va Bolgariyada, 1892-yilning 24-fevralidan avgustgacha Arab mam-lakatlarida, 1892-yil avgustidan 1893-yil sentabriga qadar Hindistonda, 1893-yil sentabridan umrining oxiriga qadar Yorkentda yashadi. Haj safari taassurotlari asosida adabiyotimiz tarixida eng mukammal hisoblangan “Hajnomat” asarini yozdi. Vatandan yiroqda yashar

ekan, 1904-yilgi rus-yapon urushida sharmandalarcha mag’lub bo’lgan Rossiyaning ahvolini:

*Bu so’zning ramzini dono bilur, bas,
Nechuk otashga toqat aylagay xas, –*

deya ta’riflab, birovlarining yurtini bosib olish niyatida borgan rus askarini yapon xalqining bosqinchilarga qarshi g’azab otashi oldida bamisoli xasga qiyos etadi. Xas otashga toqat qilolmay, bir lahzada kuyib kul bo’lgani kabi rus askarlari vatanparvar yapon xalqi tomonidan tor-mor qilindi. Ushbu satrlar tagmazmunida ayni shu haqiqat ifoda etilgan.

Vatanga bo’lgan cheksiz muhabbat va unga qaytishning ilojisizligi shoirning g’urbatdagi she’riyatida bosh yo’nalishni tashkil etadi. Mana bu baytda ham shunga ishora qilingan:

*Par-u bolim to’kildi, maskanim oxir qafas bo’ldi,
Muhabbat yo’lida, Furqat, Vatandin ayrilib qoldim.¹⁶*

Hazrat Navoiyning “Mezon ul-avzon” asarida: “...ajam shuarosi vaznlarida ko’rulmaydurgan, oz she’r voqi’ bo’lgan”, deya ta’riflangan komili musammani solim (mutafoilun mutafoilun mutafoilun mutafoilun) vaznida ham g’azallar bitgani Furqatning aruz nazariyasini chuqur bilishi barobarida ulug’ salafari an’anasini munosib davom ettirganiga dalil bo’la oladi. Furqatgacha aruzning ushbu bahrida Navoiy, Munis va Ogahiy she’r yozgan.¹⁷ Shayx Ahmad Taroziy¹⁸ va Bobur¹⁹ ham aruzning komil bahri xususida ma’lumot berib, mazkur vaznga o’z she’rlaridan misollar keltirgan. Demak, turkiy tilda Navoiygacha faqat Ahmad Taroziy bu vaznda she’r yozgan bo’lsa, Navoiydan keyin ushbu an’ana nisbatan ancha kengaygan.

Umuman, Furqatning mumtoz she’riyatimizni mazmunan yangilash, uning eng yaxshi an’analarini munosib davom ettirish borasidagi ijodiy faoliyati kengroq miqyosda o’rganilishi zarur. Shoirning poetik mahorati, badiiy nasr rivojiga qo’shgan hissasi, ilmiy va etnografik asarlarining qimmatli singari masalalarni yanada teranroq tadqiq qilish adabiyotshunoslikning galdagi vazifalaridandir.

¹⁴Turkiston viloyatining gazetasi”, 1891-yil 22-yanvar. 3-son.

²O’sha manba. 1891-yil 12-mart. 10-son.

³O’sha manba. 1891-yil 13-aprel. 15-son.

⁴Adabiyotshunos A.Madaminov shaxsiy kutubxonasida saqlanayotgan qo’lyozma bayoz. 43^a-bet.

⁵O.Jo’raboyev. Haziniy va Furqat: ruhiy-ma’naviy uyg’unlik. – Istiqloq yillari: milliy-diniy qadriyatlarining xalqqa qaytishi. – Toshkent, 2001. 79–80-betlar.

⁶O’zbekiston FA ShI. 10072 raqamli qo’lyozma, 229^b-bet.

⁷Turkiston viloyatining gazetasi”. 1905-yil 6-aprel. 14-son.

⁸O’sha manba. 1891-yil 12-mart. 10-son.

⁹O’sha manba.

¹⁰Iqtibos g’azalning Farg’ona viloyatining G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot muzeyida saqlanayotgan dastxat nusxasidan olindi.

¹¹O’zbekiston MDA, fond № 1009, 1-ro’yxat, 115-ish, 104-bet.

¹²O’zbekiston FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat Adabiyot muzeyi Furqat fondi, Inv. 4-son.

¹³Bu haqida qarang: Yorkentdan xat. Furqat va Muqimiy haqida maqolalar. – Toshkent: O’zdamnashr, 1958. 150-bet.

¹⁴Qarang: “Qashqar gazetasi”, 1957-yil 1-sentabr.

¹⁵Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy. Funun ul-balog’a. – Toshkent: Xazina, 1996. 32-bet.

¹⁶Zokirjon Furqat. Asarlar majmuasi (arab imlosida). Ikki jildlik. II jild. – Toshkent: Qo’lyozmalar instituti, 1991. 141-bet.

¹⁷Alisher Navoiy. Navodir ush-shabob. – Mukammal asarlar to’plami. 20 tomlik, To’rtinchi tom. – Toshkent: Fan, 1989. 247-bet; Munis. Saylanma. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1980. 133-bet; Ogahiy. Ta’viz ul-oshiqin. – Toshkent: O’zFA nashriyoti, 1960. 339-bet.

¹⁸Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy. Funun ul-balog’a. – Toshkent: Xazina, 1996. 200-bet.

¹⁹Bobur. Muxtasar. – Toshkent: Fan, 1971. 80-bet.